

ПОНЯТТЯ «МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА»: ЗМІСТ ТА СУТНІСТЬ ДЕФІНІЦІЇ

Розглядається категоріально-термінологічна система поняття «моральна культура» на науково-теоретичному ґрунті. Проаналізовано, як тлумачать науковці категорії «мораль», «культура», «моральна культура» у таких науках, як психологія, етика, юриспруденція, філософія, педагогіка. Здійснено класифікацію інтерпретації культури в трьох вимірах (за В. Зелюк): аксіологічному, діяльнісному, особистому. Виявлена взаємозумовленість явищ «моралі» та «культури», вплив цього факту на тлумачення дефініцій. З'ясовано функціонування категорії «моральна культура» як окремої, так і складової загальної культури. Означено авторське визначення поняття «моральна культура».

Ключові слова: мораль, культура, моральна культура, поняття, дефініція, категорія.

Н. О. Капітан

ПОНЯТИЕ «НРАВСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА»: СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ ДЕФИНИЦИИ

Рассматривается категориально-терминологическая система понятия «нравственная культура» на научно-теоретической основе. Проанализировано толкования учеными категорий «мораль», «культура», «нравственная культура» в таких науках как психология, этика, юриспруденция, философия, педагогика. Осуществлена классификация интерпретации культуры в трех измерениях (по В. Зелюк): аксиологическом, деятельностном, личном. Выведена взаимообусловленность явлений «морали» и «культуры», влияние этого факта на толкование дефиниций. Выяснено функционирование категории «нравственная культура» как отдельной, так и составляющей общей культуры. Отмечено авторское определение понятия «нравственная культура».

Ключевые слова: мораль, культура, нравственная культура, понятие, дефиниция, категория.

N. Kapitan

“MORAL CULTURE” CONCEPT: CONTENT AND ESSENCE OF DEFINITION

In this paper categorial-terminological system of “moral culture” concept on scientific and theoretical grounds is considered. The analysis of “morality”, “culture”, “moral culture” categories interpretations by scholars in sciences such as psychology, ethics, law, philosophy, pedagogy is carried out. Interpretations of culture in three dimensions (by V. Zeliuk): axiological, activity and personal, is classified. The interdependence of “morality” and “culture” phenomena and its influence on the interpretation of definitions has been discovered. Functioning of “moral culture” category as an individual and part of general culture has been found. Author’s definition of “moral culture” has been provided.

Key words: moral, culture, moral culture, concept, definition, category.

У ХХІ столітті гостро постала проблема моральної деградації суспільства, тому протягом останніх років тема моральної культури особистості привернула увагу багатьох науковців. Такі категорії як «мораль», «культура», «моральна культура» входять у понятійну систему багатьох галузей науки (етика, філологія, філософія, педагогіка, психологія, культурологія, релігієзнавство, юриспруденція тощо). Свою увагу на тлумаченні аналізованого поняття зосереджували такі науковці як І. Бех, Г. Васянович, М. Горлач, А. Гусейнов, О. Денищик, Н. Заячківська, Т. Ісаєнко, І. Кант, В. Кремень, С. Ніколаєнко, М. Требін, М. Фіцула, Г. Чайка та ін.

Метою нашого дослідження є аналіз категоріально-термінологічної системи поняття «моральна культура» на науково-теоретичному ґрунті.

Поняття «моральна культура» містить дві категорії – мораль і культура. Г. Васянович вважає моральну культуру інтегральною єдністю цих двох суспільних явищ, адже «з одного боку, вона є «культурою в моралі», з іншого – висвітлює моральний аспект (цінність) культури» [3, с. 6]. Л. Волченко також схиляється до думки, що культура і мораль є взаємопов'язаними й взаємозумовленими «єдністю цілей і основ свого буття феноменам. Як немислима культура без моралі, так немислима мораль без культури» [4, с. 37]. Такої ж думки дотримуються Н. Заячківська, О. Шпенглер та ін. Так, О. Шпенглер у праці «Занепад Європи» пише про те, що мораль є складовою культури, але кожна культура має свою мораль [30, с. 359], і призначення цих обох категорій є ідентичними – «олюднення людини, гуманізація її світосприймання і ставлення до світу, утвердження гуманності в ставленні до людини» [10, с. 13].

Термін «мораль» є латинським аналогом терміна «етика». Хоч зачатки філософського осмислення проблем моралі дослідники вбачають ще за часів життя Гесіода та Гомера, а це приблизно VIII ст. до н. е., проте спроби дати конкретне визначення аналізованому поняттю як збиральної характеристики моральних проявів з'являється дещо пізніше – в IV ст. до н. е. Сьогодні цей термін є багатозначним, адже застосовується у різних галузях науки та на позначення різних явищ, процесів тощо.

Мораль у філософії науковці трактують у двох значеннях – широкому та вузькому. Найчастіше мораль визначають як складне суспільне явище, соціальний інститут, що виконує функцію нормування, регулювання поведінки, діяльності і взаємодії людей у всіх сферах суспільного життя та мораль як сукупність вимог, норм і принципів поведінки людини у взаємодії із суспільством, соціальними інститутами, суб'єктами. Ще у V ст. до н. е. Платон визначав мораль як систему, що «унормовує людське співіснування, пов'язує, поєднує людей, робить спільне життя можливим» [22, с. 312]. А це означає, що мораль як поняття – це вид суспільних відносин, який ґрунтується на таких засадах як гуманізм, повага та любов. Аналогічне визначення подають А. Адо, Н. Анікєєв, Г. Антипіна та ін.: «Мораль – форма суспільної свідомості, спрямованої на ствердження самооцінки особистості, рівності всіх людей в їх прагненні до щасливого й гідного життя, що виражає ідеал людяності, гуманістичну перспективу історії» [26, с. 270]. Про мораль як про шлях до щастя у свій час писав І. Кант, визначаючи аналізовану дефініцію як «сферу свободи» [13, с. 65], яка вчить людину не як стати щасливою, а як стати гідною щастя.

У психології найчастіше під мораллю розуміють складову психологічної структури особистості, яка забезпечує ціннісну оцінку явищ у неусвідомлюваній для індивіда спосіб. Тобто мораль притаманна кожному, але її рівень є індивідуальним. Психологи пояснюють сутність і зміст моралі на основі психологічних процесів, наприклад, тривалої дії страху. У «Словнику психолога-практика» поняття «мораль» визначають у двох аспектах – гетерономному та автономному. Згідно з першим, мораль – це «правила, які особистість вважає обов'язковими й «святими», що встановлюються іншими людьми, спільнотами»; з другим, – «правила, що встановлюються та змінюються особистістю» [23, с. 308]. Отже, прихильники цієї думки вирізняють мораль об'єктивну (колективну) та суб'єктивну (індивідуальну). Так, І. Бех у праці «Психологічні основи морального розвитку особистості» мораль трактує як «форму суспільної свідомості двох сфер – світу людей і світу речей», відповідно до чого мораль може виступати і як суб'єкт (гетерономне тлумачення), і як об'єкт (автономне тлумачення). Таким чином, мораль у психології – це складний психологічний процес поєднання потреб та контролю на основі об'єктивних чи суб'єктивних правил.

У юриспруденції термін «мораль» використовують дуже часто, адже і мораль, і право є засобами соціального регулювання. Незважаючи на відмінності, вони є соціальними явищами, існують в реальній поведінці людей та протидіють свавіллю, тому дослідження поняття «мораль» та його тлумачення у юриспруденції є досить актуальним. Мораль у юридичній сфері визначають як один з основних способів соціальної неформальної регуляції дій людини, і хоч «існує окремо для кожного суспільства, класу, соціальної групи, але водночас має загальнолюдський характер» [5, с. 136]. В. Бачинін та В. Сальніков вважають, що аналізована

дефініція – це «комплекс норм і цінностей, що дозволяють індивідам представляти себе, передусім, представниками певних соціальних спільнот – країн, націй, державних утворень, класів, станів, партій, колективів, груп» [1, с. 189], тобто регулювати такі відносини у державному житті, які здебільшого не регулюються правом.

Огляд літератури дав нам змогу проаналізувати використання та тлумачення поняття «мораль» у педагогічній науці. Так, найчастіше науковці визначають цей термін як систему норм і правил. Такої думки дотримуються автори навчальних підручників та посібників: А. Кузьмінський, В. Омеляненко, М. Пащенко, М. Фіцула. Наприклад, М. Фіцула пише: «мораль – система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми за будь-якої ситуації на демократичних засадах» [27, с. 250]. Науковці С. Гончаренко, А. Міщенко, М. Пащенко, В. Сластьонін та ін. вважають, що мораль – це форма суспільної свідомості, більше того, І. Ісаєв, А. Міщенко, В. Сластьонін, Є. Шиянов уточнюють, що не лише «суспільної свідомості», а й «індивідуальної моральної свідомості», адже «людині притаманні власні особливості духовного складу, уявлення, чуття, хвилювання» [21, с. 252]. Отже, доповнюючи визначення «моралі», що подане в «Українському педагогічному словнику», можемо зробити висновок про те, що в педагогічній науці мораль – це одна з форм суспільної та індивідуальної моральної свідомості; система поглядів і уявлень, ідей та принципів, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей.

У багатьох працях можна зустріти твердження, згідно з яким етика є наукою про мораль. Таким визначенням послуговуються автори довідкової літератури, зокрема, «Словника з етики» за ред. І. Кона, «Сучасного словника з педагогіки» за ред. Є. Рецапевича та ін. Мораль як предмет етики визначав свого часу І. Франко: «Мораль є предметом етики і вчить людину жити по-людському – вона завжди і скрізь керує її кроками, переробляє її звирячу природу, робить її м'якшою, і таким чином робить її здібною до щастя не тільки внутрішнього (задоволення собою), але і суспільного, яке спирається на поєднанні праці усіх людей і братерській взаємній любові» [28, с. 49]. А. Гусейнов вважав це визначення (етика – наука про мораль) хибним, наводячи такі аргументи: безпідставна тавтологія (адже вважає мораль синонімом етики) та неможливість дійти істини через те, що зміст поняття «етика» розкривається через поняття «мораль», зміст якого також невідомий [6, с. 196]. У навчальних підручниках та посібниках з етики на визначення аналізованого поняття автори (В. Мовчан, М. Фіцула, Л. Хоружа, Т. Чистіліна та ін.) використовують означення «система», наприклад, «мораль – система норм, що відображають реально наявне та бажане в стосунках із позицій інтересів суспільства та людства» [18, с. 21]; мораль – система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми за будь-якої ситуації на демократичних засадах [27, с. 250]; мораль – система поглядів, уявлень норм, оцінок, що регулюють поведінку людей; одна з форм суспільної свідомості [25, с. 77]; мораль – форма суспільної свідомості, сукупність усвідомлюваних людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки [9, с. 6] тощо.

Опираючись на філософське вчення І. Канта, Г. Чайка та Т. Чмут вважають, що мораль є формою громадської свідомості та спрямована на «утвердження самоцінності особистості, рівноправності всіх людей у їх прагненні до щасливого та гідного життя» [29, с. 48]. Деякі науковці у визначенні аналізованого поняття використовують означення «регулювання», тобто вважають, що основною функцією моралі є регулятивна. Наприклад, такої думки дотримуються Л. Волченко, А. Кузьмін, В. Омеляненко, М. Пащенко, А. Сембрат, М. Фіцула, Л. Хоружа тощо і визначають мораль як складний суспільний інструмент, що виконує функцію регулювання відносин і поведінки людей. Частково видозміненими, порівняно з історичними визначеннями, є тлумачення моралі у працях та дослідженнях XXI ст. Наприклад, «Енциклопедичний словник» з етики пропонує таке визначення: «поняття, за допомогою якого в розумовому і практичному досвіді людей виокремлюються звичаї, закони, вчинки, характери, які виражають вищі цінності і потреби, через які людина проявляє себе як розумну, свідому і вільну істоту» [8, с. 275]. Як бачимо, у визначенні не використовуються означення «система», «сукупність», «правила, норми, ідеї», «суспільна форма», «регулювання» тощо. Таке ж індивідуальне визначення подає А. Зімбулі: «Мораль – це думки, почуття та справи, завдяки яким суб'єкт ціннісно співвідносить себе з дійсністю» [12, с. 61]. Отже, мораль в етичній

науці є багатофункціональним терміном, який використовують на позначення різноманітних процесів та явищ, а саме: предмета вивчення етики; форми суспільної свідомості, суспільного інституту; системи поглядів, уявлень, норм, оцінок; форми громадської свідомості, що спрямована на утвердження рівноправності людей у їх прагненні до щасливого та гідного життя; інструменту, який виконує функцію регулювання поведінки, а також на позначення думок, почуттів та справ, завдяки яким суб'єкт ціннісно співвідносить себе з дійсністю.

Як зазначалося вище, для розгляду та тлумачення поняття «моральна культура», необхідний аналіз категорій «мораль» і «культура». Нам імпонує думка В. Оконя, що визначень культури існує стільки, скільки авторів про неї пишуть. Аналізоване поняття є досить широким, до тлумачення якого відносять все творіння розуму і рук людини, наслідок і результат його матеріальної і духовної діяльності, в процесі якої люди вступають у певні відносини.

Досить вдалою вважаємо класифікацію інтерпретації культури В. Зелюк, яка аналізує проблемну дефініцію в трьох вимірах: аксіологічному, діяльнісному, особистому [11, с. 14]. Згідно з першим підходом культура визначається як сукупність цінностей, досягнень. В такому аспекті подають визначення: А. Моль (охоплює сукупність інтелектуальних елементів, наявних у даної людини або групи людей, що володіють стабільністю, пов'язаної з тим, що можна назвати «пам'яттю світу» або пам'яттю суспільства, матеріалізованої в бібліотеках, пам'ятниках і мовах) [19, с. 83], О. Денищик (сукупність досягнень суспільства в результаті його матеріального і духовного розвитку. Це не лише результат, а й сам процес свідомої діяльності людини, у ході якого змінюється не тільки навколишнє середовище, але вона й сама) [7, с. 17] та ін. (М. Горлач, М. Кремень, С. Ніколаєнко, М. Требін). При діяльнісному підході враховуються процеси, способи та результат свідомої діяльності: культура – це специфічно характерний для людей спосіб діяльності, об'єктивований в різних продуктах результат цієї діяльності [16, с. 16], специфіка культури полягає в тому, що вона розкриває якісну сторону людської діяльності, показуючи, наскільки остання (в будь-якій сфері) виступає реалізацією сил людини, творчих потенцій людини, наскільки ця діяльність відповідає певним вимогам і нормам [14, с. 55], культура виявляється не просто складовою частиною, а специфічним способом людської діяльності, який включає в себе надбіологічно відпрацьовані засоби вирішення людьми життєвих проблем, які перед ними виникають [17, с. 102]. При особистісному підході враховуються риси особистості, найчастіше вияв людяності: культура – це людяність світу, яка зашифрована в усьому багатстві цінностей, норм, традицій, звичаїв тощо [29, с. 50], культура – вияв суті людини в її ставленні до навколишнього світу. Це матеріалізація духовного духу, гуманізація природи. Культура – людина в прояві своїх сутнісних сил та історичного призначення [15, с. 31], культура є особливим соціумом, в якому і формами якого індивіди цієї епохи і різних епох можуть спілкуватися між собою як особистості [2, с. 248-266], культура – риса, властива, передусім, самій людині як суб'єкту історичного процесу [26, с.175] тощо.

Якщо розглядати поняття «моральна культура» в педагогічному аспекті, то вважаємо, що в такому випадку дефініцію «культура» варто розглядати як особистісну систему усвідомлених цінностей самим індивідом і цінованих в суспільстві рівня інтелекту, рис характеру, уяви, пам'яті, отриманих в процесі виховання і навчання.

Отже, ми означили визначення основних понять «мораль» та «культура», яке значення вони мають в різних сферах науки. Але їх функціонування в суспільному житті неможливе без наявності суб'єктів, у яких вимагається наявність відповідних знань про моральні цінності, а також почуттів, оцінок, емоцій та навичок поведінки, які б узгоджувались з вимогами моралі. Тобто йдеться про один з аспектів внутрішньої культури, яка базується на моралі та називається моральною культурою.

У педагогічній науці аналізоване поняття трактують як усвідомлений суб'єктом процес. Так, І. Красноштан та М. Пашенко вважають, що «моральна культура – це засвоєння особистістю моральних норм, принципів, категорій, ідеалів суспільства на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки» [20, с. 69]. Найчастіше моральну культуру визначають як ступінь освоєння і привласнення панівних у суспільстві моральних цінностей, ступінь реалізації їх у діяльності в різних сферах суспільного життя. Цю думку розділяють такі вчені: А. Адо, М. Горлач, О. Денищик, В. Діуліна, В. Кремень, С. Ніколаєн-

ко, М. Требін та ін. А. Гусейнов стверджував, що аналізоване поняття означає не ступінь засвоєння моральних цінностей, не процес, не моральний розвиток, а безпосередньо моральні цінності, які закріплені в суспільстві і «використовуються на практиці більшістю людей» [6, с. 196].

Значна кількість вчених вважає, що моральна культура є або окремою, або складовою культури. Так, Г. Чайка і Т. Чмут визначають це поняття як «культуру, пов'язану з утвердженням у суспільстві гуманістичних справедливих взаємин між людьми» [29, с. 40], А. Титаренко трактує як ціннісно-імперативний зріз загальної культури [24, с. 97]. Г. Васянович моральну культуру вважає духовною цінністю і визначає як «систему моральних знань і переконань, почуттів і навичок, норм і відносин, інтересів і потреб, культурно-морального досвіду і безпосередньої поведінки, спрямованої на самовдосконалення, навчання і виховання особистості» [3, с. 21].

У філософській думці (М. Горлач, В. Кремень, С. Ніколаєнко, М. Требін, С. Юргелявічус) моральну культуру особистості найчастіше характеризують як моральний розвиток і моральну зрілість, яка проявляється, по-перше, у культурі моральних почуттів, що є вираженням здатності особистості до співчуття, співпереживання, милосердя, тобто відчувати чужі біль і радість як власні; по-друге, культурі етичного мислення як раціональній складовій моральної свідомості, що виражається у знанні моральних вимог суспільства, у здатності людини свідомо обґрунтувати мету і засоби діяльності, зберігає морально-гуманістичний потенціал та регулює поведінку особистості.

На основі теоретичного аналізу літератури, ґрунтовного вивчення останніх наукових досліджень ми означили авторське визначення поняття «моральна культура» як результат морального розвитку (свідомості та поведінки), що відображає рівень моральності (практична діяльність, яка ґрунтується на усвідомленій індивідом моралі – сукупності поглядів, уявлень, норм, оцінок, створених та задекларованих людством, що позитивно регулюють поведінку) індивіда в практичній поведінці.

Список літератури:

1. Бачинин В. А. Философия права. Краткий словарь / В. А. Бачинин, В. П. Сальников. – СПб: Лань, 2000. – 400 с.
2. Библер В. С. Бахтин и всеобщность гуманистического мышления (в каком речевом жанре мыслил М. М. Бахтин) / В. С. Библер // Механизмы культуры. – М. : Наука, 1990. – С. 248-266.
3. Васянович Г. П. Вибрані твори: у 7 т. Т. 3 : Педагогічна етика: навчальний посібник / Г. Васянович. – Львів: Норма, 2015. – 420 с.
4. Волченко Л. Б. Культура поведения, этикет, мораль / Л. Б. Волченко. – М. : Знание, 1982. – 64 с.
5. Гуманистический идеал и социальная практика: Межвузовский сборник научных трудов. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. гос. ун-та, 1989. – 478 с.
6. Гусейнов А. Этика и нравственная культура / А. Гусейнов // Нравственная культура: Сущность, содержание. Специфика: Сб. статей; Ин-т философии, социологии и права АН ЛитССР, филос. общ-во СССР; редкол.: В. Жемайтис (отв. ред.) и др. – Вильнюс: Минтис, 1981. – С. 190-200.
7. Денищик О. І. Формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів : дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / О. І. Денищик. – Хмельницький, 2010. – 251 с.
8. Этика: Энциклопедический словарь / [Под ред. Р. Г. Апресяна и А. А. Гусейнова]. – М. : Гардарики, 2001. – 670 с.
9. Этика та естетика: Навчальний посібник для підготовки до іспитів / [Упоряд. І. В. Тетарчук, Т. Є. Дяків]. – К.: «Центр учбової літератури», 2014. – 316 с.
10. Заячківська Н. М. Формування моральної культури учнів профтехучилищ на народних традиціях: дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / Н. М. Заячківська. – К, 1995. – 176 с.
11. Зелюк В. В. Формування культури майбутнього вчителя засобами етнопедагогіки: дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / В. В. Зелюк. – К., 1994. – 164 с.
12. Зимбули А. Е. Нравственная оценка: парадоксы и алгоритмы: Монография / А. Е. Зимбули. – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – 169 с.

13. Кант И. Основы метафизики нравственности: собрание сочинений в 6 т. Т. 4 / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – Ч. 2. – 320 с.
14. Коган Л. Н. Социологический аспект изучения культуры / Л. Н. Коган // Социологические исследования. – 1976. – №1. – С. 55.
15. Колесов М. С. Человек и культура: Философские размышления / М. С. Колесов. – К.: Знание, 1991. – 48 с.
16. Маркарян Э. С. Очерки теории культуры / Э. С. Маркарян. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1969. – 228 с.
17. Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука / Э. С. Маркарян. – М.: Мысль, 1983. – 284 с.
18. Мовчан В. С. Етика: Навч. посіб. [3-є вид., випр. і доп.] / В. С. Мовчан. – К.: Знання, 2007. – 483 с.
19. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М.: Прогресс, 1973. – 407 с.
20. Пашенко М. І. Педагогіка [текст] : Навч. посіб. / М. І. Пашенко, І. В. Красноштан. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 228 с.
21. Педагогика: учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / Сластёнин В. А., Исаев И. Ф., Мищенко А. И., Шиянов Е. Н. – 3-е изд. – М.: Школа, 2000. – 512 с.
22. Платон. Собрание сочинений: в 4 т. Т. 1 / Платон. – М.: Просвещение, 1990. – 632 с.
23. Словарь психолога-практика / Сост. С. Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест, 2003. – 976 с.
24. Титаренко А. И. Моральный выбор / А. И. Титаренко. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 343 с.
25. Тофтул М. Г. Етика: Навчальний посібник / М. Г. Тофтул. – К.: Вид. центр «Академія», 2005. – 416 с.
26. Философский словарь / Под. ред. И. Т. Фролова. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
27. Фіцула М. Педагогіка: Навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти / М. Фіцула. – К.: Академвидав, 2003. – 528 с.
28. Франко І. Я. Педагогічні статті і висловлювання / І. Франко / Упорядник О. Г. Дзевєрін. – К. : Рад. школа, 1960. – 299 с.
29. Чмут Т. Етика ділового спілкування: Навч. посіб. / Т. К. Чмут, Г. Л. Чайка. – 50-те вид., стер. – К.: Вікар, 2006. – 233 с.
30. Шпенглер О. Занепад Європи: Нариси морфології світової культури: в 2 т. Т. 1 / О. Шпенглер. – М.: Думка, 1993. – 666 с.

References:

1. Bachinin V. A. Fylosofyia prava. Kratkyi slovar' / V. A. Bachinin, V. P. Sal'nikov. – SPb: Lan', 2000. – 400 s.
2. Bibler V. S. Bakhtin I vseobshchnost' gumannitarnogo myshleniia (v kakom rechevom zhanre myslil M. M. Bakhtin) / V. S. Bibler // Mehanizmy kul'tury. – М. : Nauka, 1990. – S. 248-266.
3. Vasianovych H. P. Vybrani tvory: u 7 t. Т. 3 : Pedahohichna etyka: navchal'nyi posibnyk / H. Vasianovych. – L'viv: Norma, 2015. – 420 s.
4. Volchenko L. B. Kul'tura povedenyia, etiket, moral' / L. B. Volchenko. – М. : Znanie, 1982. – 64 s.
5. Gumanisticheskii ideal I socyal'naia praktika: Mezhvuzovskiy sbornyk nauchnyh trudov. – Novosibirsk: Izd-vo Novosib. gos. un-ta, 1989. – 478 s.
6. Guseinov A. Etika I нравstvennaia kul'tura / A. Guseinov // Nравstvennaia kul'tura : Sushchnost', sodержanie. Specyfika: Sb. statei; In-t filosofii, sotsyologii I prava AN LytSSR, filos. obshch-vo SSSR; redkol.: V. Zhemaitis (otv. red.) y dr. – Vil'nius: Mintis, 1981. – S. 190-200.
7. Denyshchuk O. I. Formuvannia moral'noi' kul'tury yak skladovoi' profesiinoi' pidhotovky maibutnih yurystiv : dys. kand. ped. nauk: 13.00.07 / O. I. Denyshhyk. – Khmel'nyts'kyi, 2010. – 251 s.

8. Etika: Encyklopedicheskii slovar' / [Pod red. R. G. Apresiana i A. A. Guseinova]. – M. : Gardariki, 2001. – 670 s.
9. Etyka ta estetyka: Navchal'nyi posibnyk dlia pidhotovky do ispytiv / [Uporiad. I. V. Tetarchuk, T. Ye. Diakiv]. – K.: «Centr uchbovoi' literatury», 2014. – 316 s.
10. Zaiachkivs'ka N. M. Formuvannia moral'noi' kul'tury uchniv proftekhuchylyshch na narodnykh tradytsiiah: dys. kand. ped. nauk : 13.00.04 / N. M. Zaiachkivs'ka. – K, 1995. – 176 s.
11. Zeliuk V. V. Formuvannia kul'tury maibutn'oho vchytelia zasobamy etnopedahohiky: dys. kand. ped. nauk: 13.00.01 / V. V. Zeliuk. – K., 1994. – 164 s.
12. Zimbuli A. E. Nravstvennaia ocnka: paradoksy i algoritmy: Monografiia / A. E. Zimbuli. – Sankt-Peterburg: Izd-vo RGPU im. A. Y. Gercena, 2001. – 169 s.
13. Kant I. Osnovy metafiziki npravstvennosti: sobranie sochinienii v 6 t. T. 4 / I. Kant. – M.: Mysl', 1965. – Ch. 2. – 320 s.
14. Kohan L. N. Socyologicheskii aspect izucheniiia kul'tury / L. N. Kogan // Socyologicheskie issledovaniia. – 1976. – №1. – S. 55.
15. Kolesov M. S. Cheloveki kul'tura: Filosofskie razmyshleniia / M. S. Kolesov. – K.: Znanie, 1991. – 48 s.
16. Markarian Ye. S. Ocherki teoriiy kul'tury / Ye. S. Markarian. – Yerevan: Izd-vo AN Armianskoi SSR, 1969. – 228 s.
17. Markarian Ye. S. Teoryiia kul'tury i sovremennaia nauka / Ye. S. Markarian. – M.: Mysl', 1983. – 284 s.
18. Movchan V. S. Etyka: Navch. posib. [3-je vyd., vypr. i dop.] / V. S. Movchan. – K.: Znannia, 2007. – 483 s.
19. Mol' A. Socyodinamika kul'tury / A. Mol'. – M.: Progress, 1973. – 407 s.
20. Pashchenko M. I. Pedahohika [tekst] : Navch. posib. / M. I. Pashchenko, I. V. Krasnoshtan. – K. : Centr uchbovoi' literatury, 2014. – 228 s.
21. Pedagogika: uchebnoe posobie dlia studentov pedagogicheskikh uchebnykh zavedenii / Slaktionin V. A., Isiaev Y. F., Mishchenko A. Y., Shyianov Ye. N. – 3-e zd. – M.: Shkola, 2000. – 512 s.
22. Platon. Sobranie sochinienii: v 4 t. T. 1 / Platon. – M.: Prosveshchenie, 1990. – 632 s.
23. Slovar' psihologa-praktika / Sost. S. Yu. Golovin. – 2-e izd., pererab. i dop. – Mn.: Kharvest, 2003. – 976 s.
24. Tytarenko A. I. Moral'nyi vybor / A. I. Tytarenko. – M.: Izd-vo MGU, 1980. – 343 s.
25. Toftul M. H. Etyka: Navchal'nyi posibnyk / M. H. Toftul. – K.: Vyd. centr «Akademiia», 2005. – 416 s.
26. Filosofskii slovar' / Pod. red. I. T. Frolova. – 6-e izd., pererab. i dop. – M.: Politizdat, 1991. – 560 s.
27. Fitsula M. Pedahohika: Navch. Posibnyk dlia studentiv vyshchyyh pedahohichnykh zakladiv osvity / M. Fitsula. – K.: Akadem vydav, 2003. – 528 s.
28. Franko I. Ya. Pedahohichni statti i vyslovliuvannia / I. Franko / Uporiadnyk O. H. Dzeverin. – K. : Rad. shkola, 1960. – 299 s.
29. Chmut T. Etyka dilovogo spilkuvannia: Navch. posib. / T. K. Chmut, G. L. Chaika. – 50-te vyd., ster. – K.: Vikar, 2006. – 233 s.
30. Shpenhler O. Zaneпад Yevropy: Narysy morfologii' svitovoi' kul'tury: v 2 t. T. 1 / O. Shpenhler. – M.: Dumka, 1993. – 666 s.

